

Araştırma Makalesi / Research Article

“ŞEYTAN TÜYÜ”: DÜZENSİZ BİR GÖÇMENİN ALMANYA’DA HAYATTA KALMA STRATEJİLERİ

Ayşe ÇİÇEK¹

Öz

Türk edebiyatında Almanya’ya göçü konu edinen pek çok önemli yazın bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Haldun Taner’in “Şeytan Tüyü” hikâyesi düzensiz bir göçmenin Almanya’daki gündelik mücadelesini ironik ve mizahi bir üslupla ele almaktadır. Bu çalışmada “Şeytan Tüyü” hikâyesinin kahramanı düzensiz göçmen Ökkeş’in toplumdaki iktidar ilişkilerine karşı hangi şekillerde direndiği analiz edilmiştir. Göçmen bireyin hayatta kalma stratejileri Scott’ın *gündelik direniş biçimleri* ve de Certeau’nun *taktik* kavramı çerçevesinde ortaya konulmaktadır. Hikâyedeki söylemler analiz edilirken yazarın diğer yazılarından, hikâyeye ilgili basındaki haberlerden, yazarla yapılan bir söyleşiden ve yazarın hayatını konu alan belgesel ve biyografilerden yararlanılmıştır. Göçmenlerin iktidar yapıları karşısında zafer kazanmasına olanak sağlayan *taktikler*; göstermelik itaat, boşluklardan yararlanma, kurnazlık, anonimlik ve kılık değiştirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyenin merkezinde yer alan direniş biçimi göçmen bireyin anonimlik politikasıdır. Sıradan birey bu *taktikler* sayesinde riskten uzak bir şekilde ev sahibi ülkede yaşamını sürdürmekte ve kendisine dayatılan iktidarı el altından yıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şeytan Tüyü, Almanya, düzensiz göçmen, gündelik direniş biçimleri, taktik.

“ŞEYTAN TÜYÜ”: AN IRREGULAR MIGRANT'S SURVIVAL STRATEGIES IN GERMANY

Abstract

There are many important literary writings in Turkish literature dealing with immigration to Germany. Among these, Haldun Taner's "Devil's Feather" story deals with the daily struggle of an irregular immigrant in Germany in an ironic and humorous manner. In this study, the ways in which the irregular immigrant Ökkeş, the hero of the story "Devil's Feather" who resists against the power relations in society, is analyzed. The survival strategies of the immigrant have been put forward within the framework of Scott's "everyday forms of resistance" and de Certeau's "tactic" concepts. While analyzing the discourses in the story, other writings of the author, news in the press about the story, an interview with the author, and documentaries and biographies about the author's life are used. The tactics that enable immigrants to triumph over power structures are false compliance, making use of loopholes, cunning, anonymity and disguise. The form of resistance at the center of the story is the anonymity politics of the immigrant. Thanks to these tactics, the ordinary individual lives in the host country without any risk and undermines the power imposed on him.

Keywords: Şeytan Tüyü, Germany, irregular migrant, everyday forms of resistance, tactic.

¹ Öğr. Gör. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, aysecicek@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6303-4468.

Başvuru Tarihi (Received): 14.08.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.01.2022

Giriş

1961 yılı sonrasında Türkiye’den Almanya’ya emek göçünün yoğunlaşması ev sahibi ülkenin ve kaynak ülkenin ekonomisine katkıda bulunmakla kalmamış, toplumsal yapıyı da dönüştürmüş ve göç sorunsalının edebiyatla buluştuğu bir uzam yaratmıştır. Türkiye kökenli göçmenlerin ortaya koyduğu eserler önceleri “misafir işçi edebiyatı”, daha sonra “göçmen edebiyatı” olarak anılmış ve son kertede “kültürlerarası edebiyatı” var etmiştir. Göçmen edebiyatı bugün geldiği noktada göç kökenli yazarların birinci kuşak, ikinci kuşak ve üçüncü kuşak yazarlar olarak sınıflandırılmasına yol açmıştır. Yazarların kendi göç deneyiminin olup olmaması dönemsel olarak kültürlerarası yazınların irdeledikleri konuların farklılaşmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Almanya’daki Türkiye kökenli bireylerin gündelik yaşam mücadelelerini, sorunlarını, iki kültürle büyüme gibi temaları ele alan yalnızca birinci kuşak göçmen yazarlar ve Almanya’da doğup büyüyen ikinci ve üçüncü kuşak göç kökenli yazarlar olmamıştır. Türk edebiyatının emek göçünü deneyimlememiş olan yazarları içerisinde de Almanya’daki Türkiye kökenli göçmenlerin gündelik yaşamlarını, Alman toplumuyla ilişkilerini ve topluma yönelik gözlemlerini, insan ilişkilerini ve kültürel farklılıkları konu edinen yazarlar olmuştur. Adalet Ağaoglu, Fakir Baykurt ve Haldun Taner bu yazarlardan bazılarıdır. Bu çalışmada 1930’lu yılların Almanya’sında Heidelberg Üniversitesi’nde öğrenci olan, 1950’li yıllarda Viyana’da tiyatro eğitimi alan ve 1980’li yılların başlarında bir yıllığına Almanya’da bulunan ve dolayısıyla Almanya’daki Türk işçilerin gündelik yaşamlarına ve dert yakındıkları toplumsal meselelere tanık olma ve bunları yakından gözleme şansına sahip olan Haldun Taner’in “Şeytan Tüyü” hikayesi tahlil edilecektir. Toplumsal yapıyı, ekonomik ve siyasi koşulları, insan ilişkilerini ve gündelik yaşam etkinliklerini ortaya koymak, eleştirmek ve bunu sanatsal bir şekilde yapmak yahut göstermek sanat eserlerinin oldukça önemli bir işlevidir. Sanat eserleri içinde edebiyat, toplumsal ilişkileri farklı kurgularla ele almakla birlikte, sanatçının içinden çıktığı ve yaşadığı toplumun kültürüne, siyasetine ve toplumsal koşullarına ilişkin izler taşımaktadır ve bu yüzden hikâyeyi bütünü bir kurgu olarak göremeyeceğimiz muhakkaktır: “Edebiyatı anlamak, bir parçası olduğu bütün toplumsal süreci anlamak demektir. ... Plehanov’un dediği gibi: ‘Bir çağın toplumsal zihniyeti, çağın toplumsal ilişkileri tarafından koşullanır. Bunun sanat ve edebiyat tarihinde olduğu kadar açık olduğu başka bir yer yoktur’ ” (Cornell, 1970, aktaran Eagleton, 1976/2012, s. 20).

Her ne kadar bütün edebî eserlerin sosyolojik analizler için elverişli bir çerçeve sunacağını iddia edemesek de roman, tiyatro oyunu ve hikâye gibi eserlerin bir toplumun sosyal tarihine ilişkin zengin içerikler sunduğu bir gerçektir. Haldun Taner’in hikâyeleri ve oyunları ise bir edebî eser olmanın ötesinde topluma ayna tutmakta ve yazarın çalışmaları bugün hâlâ canlılığını korumaktadır. Bu çalışmada incelenecek olan “Şeytan Tüyü” hikâyesi Alman toplumunun Türk göçmenlere yaklaşımını ve göçmenlerin sosyal, ekonomik, hukuki ve kültürel yapılara karşı ne tür hayatta kalma stratejileri benimsediklerini analiz etmeye imkân vermektedir. Sözü edilen hikâye, yazarın hikâyeleri ve hikâyeciliği çerçevesinde ve farklı temalar bağlamında Türk Dili ve Edebiyatı alanında çalışan akademisyenlerce birçok kez farklı perspektiflerden irdelenmiştir (Özen, 2012, Akpınar Dellal, 2013, Şen, 2015). Bu durum bilim insanlarının iyi bir sanat eserinden farklı anlamlar çıkarabileceğinin, aynı hikâyeye bir sosyoloğun, edebiyatçının ve iktisatçının bakış açısının farklılaşabileceğinin işaretidir. Elinizdeki çalışma bu hikâyenin kahramanı olan kaçak bir göçmenin Alman toplumundaki iktidar ilişkilerine ilişkin gözlemlerini ve sıradan bireyin² iktidar ilişkilerine karşı hangi şekillerde meydan okuduğunu siyaset bilimi, sosyoloji ve antropoloji alanlarında çalışmalar ortaya koyan akademisyen ve sosyologların geliştirdikleri kavramlardan faydalanarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Hikâyede ana kahramanın yazdığı mektup üzerinden bir analiz yapılacaktır ve hikâyeyi kuşatan atmosferi

² Bu makalede egemen sınıfın ve çoğunluk toplumunun üyesi olmayan bireyler manasında kullanılmaktadır.

anlayabilmek için Haldun Taner’in diğer çalışmalarına, hayatını konu alan belgesel, biyografi kitapları ve makaleler gibi ikincil kaynakların yanı sıra yazarla yapılan söyleşiye ve “Şeytan Tüyü” hikâyesiyle ilgili basına yansıyan haberlere başvurulacaktır. 1970’li ve 1980’li yılların Almanya’ında yerli ve yabancı arasındaki iktidar ilişkilerini analiz etmek üzere kısaca Almanya’dan Türkiye’ye göçün tarihçesine yer verilecek, göçmenlerin hayatta kalma stratejileri Scott’ın *gündelik direniş biçimleri* ve de Certeau’nun *taktik* kavramları çerçevesinde tartışılacaktır.

1980’li yılların başlarında yazılan “Şeytan Tüyü” hikâyesi Türkiye’den Almanya’ya göçün düzensiz boyutuna, yani kaçak göçmenlerin varlığına dikkat çekmektedir. Hikâyede yerli ve yabancılar arasındaki sınıfsal ilişki yoğun bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu sınıfsal ilişki *gündelik direniş biçimlerinin* üretildiği bir uzamdır.

1. Haldun Taner ve Çalışmaları Hakkında

Çocukluğu İstanbul’un farklı semtlerinde geçen Taner, devlete hizmet edenlerin ve şehitlerin çocuklarına verilen hakla Galatasaray Lisesi’nde parasız yatılı olarak okumuş ve yükseköğrenim için gittiği Almanya’da Heidelberg Üniversitesi’nde devletin verdiği bursla üç yıl boyunca ekonomi ve siyasal bilgiler eğitimine devam etmiştir (Miyasoğlu, 1988, s. 1). Ancak 1938 yılında tüberküloz hastalığına yakalandığı için Türkiye’ye dönmek ve eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Taner’in Almanya’da öğrenci olarak bulunduğu yıllar Almanya’da nasyonal sosyalizmin hüküm sürdüğü yıllardır ve bu durum sonraki yıllarda hikâyeler ve oyunlar yazacak olan Taner’in önemli tarihi anlara tanık olduğunu göstermektedir. Taner hastalığından önce yazarlığı bir meslek olarak düşünmemesine karşın beş yıl süren hastalığı süresince edebiyat ve felsefeye yönelmiştir ve bu hastalığı bir kazanç olarak değerlendirmiştir (Taner, 2015). Yazarın edebiyat çalışmalarına yönelmesi bu dönemden sonra olmuştur.

Haldun Taner’in eserlerinde toplumsal konular mizah ve hiciv yoluyla, yergiyle işlenmiş fakat yazar ideolojik bir tavır içine girmekten imtina etmiştir (Miyasoğlu, 1988, s. 16). Yazarla ilgili vurgulanan noktalardan biri de mizahı kullanırken bürokratik açmazları, kendini beğenmişlikleri, insanın tutarsızlıklarını gözler önüne sermesi fakat eleştirilerinin sınıfsal olmamasıdır (Tosun, 2015, s. 82). Nitekim yazar eserlerinde toplumdaki herhangi bir kesimin ve ideolojinin savunuculuğunu üstlenmemiştir (Bayrak ve Yaprak, 2013, s. 487). Bu yönüyle Haldun Taner eleştirilerinde mizahtan yararlanan Orhan Kemal ve Aziz Nesin gibi diğer yazarlardan ayrılmaktadır (Tosun, 2015, s. 82). Nitekim araştırmaya konu olan hikâyesinde de eleştirilerinin sınıfsal ve ideolojik olmadığını ve sıradan birey gözünden olayları analiz ettiğini müşahede etmek mümkündür. Hikâyeye konu olan ana karakter Ökkeş ise bütün tutarsızlıklarıyla birlikte ele alınmaktadır.

Taner’in eserlerindeki karakterler değişen dünyadaki olaylara ve şartlara ayak uyduramayan insanlardır. Yazar bu insanların toplum içindeki vaziyetini eserlerinde işleyerek değişim karşısında insanın yaşadığı dramı ortaya koymaktadır (Bayrak ve Yaprak, 2013, s. 488). Bu çalışmada konu edilen hikâyenin kahramanı kaçak göçmen Ökkeş de göç ederek benzer bir durumu deneyimlemekte; kaynak ülkeyle ev sahibi ülke arasındaki derin farklılıkları, insan ilişkilerinin farklı toplumlarda ne denli farklılaşabileceğini ve göçün salt bir yer değiştirme eylemi olmadığını hatırlatmaktadır. Ancak farklı olarak Ökkeş karakteri başının çaresine bakmayı bilmiş ve değişen şartlara ayak uydurmasını bilen bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazar 1980- 1981 yılları arasında Berlin Senatosu’nun davetlisi olarak Almanya’da bulunmuştur (Miyasoğlu, 1988, s. 4). Yazarın gerek Heidelberg Üniversitesi’nde öğrenciliği döneminde gerek sonraki yıllarda Almanya ile ilgili gözlemlerinden derlediği yazıları *Berlin Mektupları* isimli kitabında toplanmıştır. Bu kitaptaki yazıların bazısında Almanya ve Türkiye arasında yapılan ikili iş gücü anlaşması çerçevesinde Almanya’ya göç eden Türklerin Almanya’da karşılaştıkları

zorluklar, güvencesiz pozisyonları ve benzeri konular da işlenmiştir. Taner ayrıca Almanya’da bulunduğu bu dönemde Türkiye kökenli göçmen işçilerle sık sık bir araya gelmiş ve yaşadıkları sorunları birinci ağızdan dinleyerek gerek bu kitapta yer alan yazılarında gerek *Milliyet* Gazetesi’nde yazdığı pazar yazılarında onların problemlerine yer vermiştir. Bu yazılarda Haldun Taner’in mütemadiyen vurguladığı nokta Türk hükümetinin Almanya’daki Türk işçilerini yalnız bıraktığı ve ne birinci ne ikinci kuşak göçmenlere sahip çıktığıdır. Yazar ikinci kuşak göçmenlerin yaşadıkları sorunların sadece ana dillerinin zayıf olmasından mütevellit olmadığına, aynı zamanda Türk kültüründen bihaber oluşlarına dikkat çekmektedir (Taner, 1984, s. 167). “Sahipsiz İki Milyon İnsanı...” başlıklı yazısında Almanya’daki Türkiye kökenli göçmen işçilerin içinde bulunduğu vaziyeti şöyle aktarmaktadır:

Bizim sahip çıkmadığımız, sorunlarını benimsemediğimiz, Almanların da her zaman eşdeğer insan muamelesi yapmadığı Türk işçileri, bugüne değin kendilerini hep iki ortada, hep iki cami arasında bî-namaz hissettiler. Zemin ayaklarının altında kayıyor. İş mukavelelerinin yenilenmemesi korkusu Demokles’in kılıcı gibi tepelerinde duruyor. Yarınları güvene alınmamış. Yurda dönseler durumları parlak olmayacak. Bu durumda kendi göbeklerini kendileri kesmek zorunda kalıyorlar (Taner, 1984, s. 96- 97).

Yazarın bu tespiti göçmen işçinin güvencesiz konumuna işaret etmekte, alt sınıf olarak görülen misafir işçilerin yerli halktan farklılaşan konumlarına ilişkin kıymetli bir çözümleme sunmaktadır. İşçilerin sosyo- ekonomik durumlarının belirsizliği, kendilerini güvencesiz hissetmelerine neden olmakta ve ülkelerine dönmek için bir çözüm olmadığını, Almanya’da yaşamaya devam etmenin ise göçmenleri hayatta kalmak için strateji üretmeye yönelttiğini göstermektedir. Her iki seçeneğin de göçmenler için zorlayıcı yanları vardır.

Haldun Taner katıldığı söyleşide işçilerin içinde bulunduğu duruma üzüldüğünü ve uğradıkları haksızlıkları Alman çevrelerine ve makamlarına anlatmak için gayret sarf ettiğini aktarmıştır (Taha Toros Arşivi, Haldun Taner: “Hâlâ ağır işçi gibi çalışıyorum”, TT. 515477, s. 42). Yazar Berlin’de geçirdiği zaman diliminde yalnızca “Şeytan Tüyü” hikâyesini yazmış ve bu hikâyeyi ömründe yazdığı en “yararlı ve işlevsel” hikâye olarak tanımlamıştır (Taha Toros Arşivi, Haldun Taner: “Hâlâ ağır işçi gibi çalışıyorum”, TT. 515477, s. 43). Hikâye sadece Türk medyasında değil, Alman medyasında ve entelektüel Almanlar çevresinde de ses getirmiştir. Eşi Demet Taner Haldun Taner’in yaşam öyküsünü kaleme aldığı kitabında “Şeytan Tüyü” hikâyesine Almanların tepkisini şöyle anlatmaktadır:

Bir gece Kreuzberg’teki yazarlar evinde “Şeytan Tüyü” adlı öyküsünün Bischoff tarafından yapılmış Almanca çevirisi okunuyor. Hoşlanarak ilgiyle izleyen Alman dinleyiciler, son bölümde ironi dozunun artarak yükselmesiyle bir anda yüzlerine çarpan sözcüklerle irkildiler. Bir sessizlik oldu. Ama hemen toparlandılar. Ne de olsa aydındılar. Sanat yoluyla kendilerine ulaşan nesnel eleştirideki iletiyi anlamışlar ve alkışlarıyla onaylamışlardı (Taner, 2018, s. 85).

Mizahi yanı ağır basan hikâyenin başlangıçta bir edebî yazın olarak ilgiyle karşılanması fakat sonrasında Alman toplumuna ve toplumun göçmenlere yaklaşımına yönelik açık bir eleştiriye dönüşmesi yazarın Alman çevresini şaşırtmıştır. Bu hikâyenin Almanca çevirisi 1982 yılında *Die Zeit* gazetesinde de yayımlanmış ve dönemin Almanya Sosyal Demokrat Partisi siyasetçilerinden Herbert Wehner “satirik” olarak tanımladığı bu hikâyenin üzerine bir makale kaleme almış ve hikâyenin Alman toplumunun politik davranışlarına yönelik önemli çıkarımlar içerdiğine, çoğunluk toplumunun bilhassa yabancılara karşı tutumunun siyasal olgunluğun derecesini belirleyen bir ölçüt olduğuna işaret etmiştir (Taha Toros Arşivi, Haldun Taner: “Hâlâ ağır işçi gibi çalışıyorum”, TT.515477, s. 40). Bazı Alman sanat dergileri ise hikâyedeki “ince taşlamaları” usta bir sanatçının elinden çıkan ve oldukça sarsıcı taşlamalar, hicivler olarak

değerlendirmişler ve bu hikâyeyi topluma tutulan bir “hiciv aynası” olarak yorumlamışlardır (Taha Toros Arşivi, Haldun Taner’in öyküsü Almanları sarstı, TT. 515496, s.13). Bu manada hikâye genel olarak göçmen işçilerin özel olarak kaçak bir göçmenin gündelik yaşamda deneyimlediği iktidar ilişkilerini anlatmak ve sıradan birey gözünden eleştirmek gibi önemli bir işlev üstlenir.

2. Göçün Kısa Tarihçesi

“Oturma iznin mi yok, çalışma iznin mi yok, insan değilsin bu yabanda (...)
Yabancı bile olamamak var yabanda”
(Pazarkaya, 1977, s. 49-4).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’den Avrupa’ya iş gücü göçünün büyük sayılara ulaşması 1960’lı yıllarda Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasında imzalanan ikili iş gücü anlaşmaları ile olmuştur. Bu ülkeler içerisinde hem iş gücü anlaşmasının yapıldığı ilk ülke olması hem de bugün en fazla Türkiye kökenli göçmeni barındıran bir ülke olması bakımından Almanya öne çıkmaktadır. Türkiye’den Almanya’ya iş gücü ihracı için 1961 yılında imzalanan sözleşmeden önce de Almanya’ya göçler olmuştur, ancak bu göçlerle Almanya’daki Türkiye kökenli göçmenlerin nüfusu milyonlara ulaşmamış, sınırlı sayıda kalmıştır. 1800’lü yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun askeriyede modernleşmeyi sağlama amacı devleti Batılı ülkelerin askeri alandaki uzmanlıklarından faydalanmanın yollarını aramaya itmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılın başlarında Almanya’dan yüksek rütbeli askerler ve askeri danışmanlar İstanbul’a göç etmiş ve Osmanlı hükümeti de genç askerleri ve stajyer askerleri eğitim amacıyla Alman İmparatorluğu’na göndermiştir (Aydın, 2016, s. 2). Türkiye’den Almanya’ya göçün diğer özneleri ise 1957 yılında Türkiye’yi ziyaret eden Almanya Cumhurbaşkanı Prof. Theodor Heuss’un Almanya’ya davet ettiği, sayıları ikiden yüz elliye ulaşan nitelikli stajyer Türk işçileri olmuştur ve bu grup “Heuss Çocukları” olarak tanınmaktadır (Mortan ve Sarfati, 2011, s. 2-3). Bu durum Almanya’ya ilk işgücü göçünün 1961’den önce gerçekleştiğinin fakat nitelikli göçmenlerle ve sayıca sınırlı kaldığının işaretidir.

Türkiye Cumhuriyeti Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde iş gücü fazlalığına, diğer bir ifadeyle işsizliğe çare olarak, iş gücü kıtlığı çeken Avrupa ülkelerine iş gücü ihracını istihdam politikasının bir parçası olarak belirlemiştir ve bu durumu Türkiye’de yüksek nitelikli iş gücünün yetersiz olması ile gerekçelendirmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1963, s. 456). İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’den Almanya’ya göçün ilk evresini 1961 yılında imzalanan sözleşme sonrası yapılan göç hareketleri oluşturmaktadır. Misafir işçi sistemi işçilerin rotasyon usulüyle çalışmasını ve bir yıl süreyle Almanya’da çalışan işçilerin Türkiye’ye geri dönmelerini ve kazandıkları niteliklerle kalkınmaya katkıda bulunmalarını öngörmüştür. Ancak misafir işçi sisteminde rotasyon usulü uygulanamamıştır. İş gücü anlaşması çerçevesinde Türkiye’den Almanya’ya göç eden işçiler 1974 yılına kadar aile birleşimi gibi bir haktan faydalanamamıştır. 1974 tarihli Aile Birleşimi Yasası’nın yürürlüğe girmesiyle birlikte göçün ikinci evresinde işçilerin Türkiye’de yaşayan aile fertleri Almanya’ya göç etmişlerdir. Almanya’da çalışan göçmen işçileri yakından etkileyen bir diğer gelişme ise 1973’te yaşanan Petrol Krizi olmuş ve bu dönemde işten çıkarılan göçmen işçi sayısı artmıştır. 70’lerdeki ekonomik kriz dolayısıyla Almanya’ya misafir işçi olarak başvuran adayların büyük çoğunluğunun başvuruları reddedilmiştir. 1961- 1973 yılları arasında Almanya’da bir iş için başvuran 2.7 Milyon Türk’ten yalnızca yaklaşık 750.000 kişinin başvurusu kabul edilmiştir (Prevezanos, 2011). Bu durum yasal yollarla Almanya’ya göç etmesi mümkün olmayan Türkiye kökenli bireyleri düzensiz

göçe³ iten bir sebep olmuştur. 1973- 1980 yılları arasında Türkiye’den göç eden düzensiz göçmenler için Almanya bir varış noktası olmuş, göçmenlerin kimi illegal bir şekilde ülkeye giriş sağlarken kimi de turist vizesiyle giriş yapmış ve kayıt dışı çalışmış, bazıları da iltica başvurusu yahut evlilik yoluyla yasal bir statü kazanmışlardır (Aydın, 2016, s. 4). Göçün 1980’li ve 1990’lı yıllara tekabül eden üçüncü evresinde ise Türkiye’den Almanya’ya göçün niteliği değişmiş ve siyasi iltica biçimine dönüşmüştür. İltica göçü büyük ölçüde kaçak göç için bir zemin yaratmaktadır (Sirkeci, 2002, s. 10). Göçmen nüfusun artışı ile Almanya göçmenlerin kendi vatanlarına geri dönmesini teşvik etmeye yönelik Geri Dönüş Teşvik Yasası’nı (*Rückkehrförderungsgesetz*) 1983 yılında yürürlüğe koymuş, ancak bu yasa kapsamındaki geri dönüşler sınırlı sayıda olmuş ve devlet açısından maliyetli olduğundan bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Kaya, 2000, s. 49). Dolayısıyla geri dönüşü teşvik eden politikalar Almanya devleti açısından istenen düzeyde bir geri dönüşü sağlayamamış ve göçmenlerin varlığı Almanya’da büyük ölçüde kalıcı olmuştur. Nitekim Federal Almanya Cumhuriyeti dünyada en çok göç alan devletlerden biri haline gelmiştir.

3. Gündelik Direniş Biçimleri

Gündelik direniş, aktörlerin eylemlerini ve amaçlarını açıkça ortaya koydukları açık bir direnişten farklı olarak, iktidar yapıları karşısında herkes tarafından açıkça görünür olmayan gündelik mücadeleleri ifade etmektedir. Bu iktidar yapılarını ve görece zayıf konumda olan insanların bu yapılar karşısındaki gizli direnişini anlamak üzere başvuracağımız kavramlardan ilki Foucault’nun “iktidarın mikrofiziği” kavramsallaştırmasıdır. “İktidarın mikrofiziği”, iktidarın toplumun kılcal damarlarına işlediğini, iktidarın gündelik ilişkilerde ve bireylerin kurumlarla olan ilişkilerinde var olduğunu anlatmak üzere kullanılan bir kavramdır (Foucault, 1976/1978). Siyaset biliminde iktidar kavramının akla gelen ilk karşılığı makro yapıları, devleti ve hükümet aygıtını ifade eden siyasi iktidar olsa da kavramın mikro düzeyde daha kapsamlı ilişkileri içeriyor olması genel olarak göz ardı edilmektedir. Hâlbuki iktidar devlet merkezli, belli bir egemen sınıfa has olan ve tek bir kaynağı olan sabit bir yapı değildir (Çelik, 2020, s. 68-78). Foucault’nun iktidar kavramını tartışırken ele aldığı bir diğer kavram ise direniştir. İktidarın devingen yapısı direniş kavramına da sabit bir konum atfedilemeyeceğini ve “iktidarın olduğu her yerde direnişin de var” olduğunu göstermektedir (Çelik, 2020, s. 80, Foucault, 1976/1978, s. 95). İktidarın mikrofiziği ise iktidarın gündelik ilişkilere içkin olduğunu ortaya koyması bakımından siyaset bilimi ve sosyoloji gibi alanlara önemli katkı sağlamıştır. Foucault’nun “iktidarın mikrofiziği” kavramsallaştırması iktidarın bütün toplumsal ilişkilerde; bütün düzeylerde, mücadele ve müzakerelerde ve değişen tahakküm ilişkilerinde var olduğuna işaret etmektedir (Vinhagen ve Johansson, 2013, s. 2). İktidar ilişkilerinin her zaman sınıfsal bir boyutu bulunmamakla birlikte gündelik yaşamda iktidar ilişkilerine pek çok örnek vermek mümkündür. Ustabaşı karşısında mavi yakalı işçi, yönetici karşısında beyaz yakalı işçi, sermaye sahipleri karşısında işçi sınıfı, egemen sınıfın üyeleri karşısında sıradan birey, öğretmen karşısında öğrenci ve yerli halk karşısında göçmenler, iktidar odaklarına çeşitli yollarla direnen aktörlerdir. Bu bağlamda iktidar ilişkileri, direnen öznelere içinde bulunduğu koşullara göre değişkenlik gösteren bir karaktere sahiptir. İktidar odaklarına kıyasla daha zayıf bir konumda olan bireyler açık bir şekilde direnerek risk almaktansa en azından mevcut pozisyonlarını korumak ve içinde bulduklarından daha dezavantajlı bir durum yaşamamak için gizli direnme yöntemlerine başvururlar.

Sıradan bireyin açıkça dile getirilmeyen, muhatapları tarafından muhalefet olarak nitelendirilemeyen hayatta kalma mücadelelerini anlamamıza olanak sağlayan kavramlardan biri

³ Göçün gerekli yasal izinler alınmaksızın gerçekleştirilmesi ya da yasal izin süresi sona ermesine rağmen bireyin göç ettiği ülkede yasa dışı şekilde kalmaya devam etmesi düzensiz göçü ifade eder. Düzensiz göçün aktörlerine düzensiz göçmen denir.

James C. Scott'ın *gündelik direniş biçimleri* kavramı ve diğeri de de Certeau'nun *taktik* kavramıdır. De Certeau ve Scott'ın *gündelik direniş biçimlerine* bakışlarının farklı kavramlarla şekillendiği dikkat çekmektedir. De Certeau sıradan bireyin egemen düzene karşı *zayıfın sanatı* (1990/2009) dediği taktiklerle kafa tuttuğunu, Scott ise *zayıfın silahı* (Scott, 1989) olarak nitelendirdiği çok çeşitli *gündelik direniş biçimleriyle* (*gizli senaryolar* ve tabi olanların altpolitikası da buna dahil) kendisine dayatılan iktidarı el altından yıktığını ileri sürmektedir (Vinhagen ve Johansson, 2013, s. 17). *Gündelik direniş biçimleri*, dile getirilmiş, açık bir siyasi eylem özelliği taşımasa da tabi grupların⁴ siyasi bir nitelik taşıyan politikalarını büyük ölçüde içine almaktadır (Scott, 1989, s. 33). Scott tabi grupların gündelik mücadelelerinin politik bir yanı olduğuna işaret etmektedir ve ona göre sıradan bireylerin eylemleri toplumsal hareketler gibi örgütlü bir yapıya sahip olmasalar da muhalefet unsurunu içermektedir. Nitekim Maduniyet Okulu'ndan Chatterjee de (2004/2006, s. 21) sıradan insanın egemen sınıflara karşı gizli meydan okumasını “halk siyaseti” olarak nitelendirmektedir. *Gündelik direniş biçimleri* alt sınıfların siyasi çıkarları için hayati bir anlama sahiptir (Scott, 1989, s. 33). Gizlice direnmek, açıkça meydan okumanın beraberinde getireceği risklerden uzaktır ve direnen özneler için daha ziyade anlık kazanımlar sağlanmaktadır. Ayak sürüme, rol yapma, göstermelik itaat, firar, hırsızlama, yasa dışı avlanma, karalama ve el altından saldırı gibi pek çok eylem *gündelik direniş biçimlerine* örnektir (Scott, 1989, s. 34).

Scott'ın direnen öznelerin iktidar odaklarına yaklaşımını tartışmak üzere ortaya koyduğu *kamusal senaryo* ve *gizli senaryo* kavramları da gündelik direniş eylemlerini anlamak açısından mühim rol oynamaktadır. *Kamusal senaryo* iktidar ilişkilerinde açıkça beyan edilen eylemler bütünüdür ve bu eylemle jest- mimik ve konuşma dışı hareketleri de içine alır (Scott, 1990/2014, s. 27). Güçlü ve zayıf arasındaki iktidar ilişkilerini *kamusal senaryolardan* hareketle değerlendirmek hürmet ve itaat davranışını bir gerçeklik olarak yorumlama hatasına sebebiyet verebilir ve göstermelik itaatın taktik boyutunu görmemize engel teşkil eder (Scott, 1990/2014, s. 29). *Gizli senaryolar*⁵, yani iktidarın varlığından yalıtılmış ortamlardaki konuşmalar, dil pratiklerinin ve hürmet hareketlerinin arkasındaki motifleri anlama olanağı sağlar ve karşıt, muhalif ve yıkıcı söylemler burada açığa çıkar (Scott, 1990/2014, s. 58- 59).

Gündelik direniş biçimleriyle tabi gruplar açık bir direniş eyleminin aktörleri gibi bazı kazanımları hedefleseler de çok çeşitli eylemleri sayesinde dikkatleri kendi üzerine çekmeyerek görece bir güvenlik içinde yaşamaktadırlar (Scott, 1989, s. 34- 35). Foucault'nun “Hapishanenin Doğuşu” adlı kitabında referans verilen *panopticum* modelinden de hatırlanacağı üzere hapishanelerden başka okul, hastane gibi pek çok kamu kurumu da bireylere karşı denetim ve gözetim işlevini üstlenmektedir (Foucault, 1975/1992, s. 382- 385). Dolayısıyla sıradan bireylerin gündelik yaşamda hayatta kalma stratejileri üretmelerine zemin hazırlayan şey insanların gözetim ve denetim altında olduklarının bilincinde olmalarının yanı sıra baskıdan duyulan korku veya geçmiş deneyimlerdir (Scott, 1989, s. 35). Bu deneyimler sıradan bireyler için gizli direnişi daha rasyonel ve cazip kılar. *Gündelik direniş biçimleri* örgütlü ve sistematik olmayan, bireysel, fırsatçı, devrimci sonuçlar taşımayan ve son kertede iktidar yapılarıyla uzlaşma niyeti taşıyan eylemlerdir ve bu özellikleriyle “gerçek direniş”ten ayrılmaktadırlar (Scott, 1989, s. 51). Bununla birlikte sıradan bireyler *kamusal senaryolarda* itaat gösterisi sergileseler de eylemleri *gizli senaryolarla* birlikte değerlendirildiğinde muhalif olma niteliğinden bir şey kaybetmez.

⁴ Tabi grup, toplumdaki madun (*subaltern*) kesimleri anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Alt sınıf kavramıyla dönüşümlü olarak kullanılmaktadır. Yetişkin (2010) madun kavramını “alt ve aşağı derecedeki başka olanın mutlak ve sabit olmasından ziyade, sürekli nöbet değiştirmesi, rotasyonu, yer değiştirmesi, yersizyurdsuzlaşması” olarak tanımlar.

⁵ İktidar sahiplerinin doğrudan gözlem sınırları içerisinde yer almayan mekanlarda ast sınıfların iktidar ilişkileriyle ilgili ortaya koydukları söylemler, *kamusal senaryoyu* onaylayan, onlarla çelişen sahne arkası konuşmalar, jest- mimik ve pratiklerdir (Scott, 1990/2014, s. 20- 31).

Direniş eylemler odaklı yorumlayan de Certeau’dan ve amaç odaklı analiz eden Scott’tan farklı olarak, Vinthagen ve Johansson (2013, s. 18) bir eylemin “direniş” olarak nitelenmesi için temel kıstasın amaç ve eylemlerin varlığından ziyade iktidarı el altından yıkma potansiyeline sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda *gündelik direniş biçimleri* sıradan bireyler arasında iktidar odaklarını itibarsızlaştırma gibi bir işleve sahiptir. Egemen sınıfın bir parçası olmayan insanların gündelik mücadeleleri de Certeau tarafından taktikler bağlamında okunmaktadır. Yazar taktik kavramını şöyle açıklamaktadır:

Günlük yaşamımızdaki pek çok alışkanlık, tutum ve uygulama (okumak, konuşmak, dolaşmak, pazara gitmek ya da yemek yapmak vb.) taktik türündendir. Ve ‘eylem, uygulama ve üretim tarzlarının’ büyük bir bölümü de taktiktir: ‘Zayıf olanın’, ‘güçlü olana’ (erk sahipleri, hastalık, şiddet ya da bir düzenin uyguladığı şiddet vb.) karşı başarıları, dolap, oyun ve dümen çevirme sanatı, ‘avcılara’ özel hileler, tuzaklar, el çabukluğu, çok biçimli simülasyonlar (öykünmeler), mücadeleciler oldukları kadar şairane, sevinçli, neşeli bulgular, hepsi taktiktir (De Certeau, 1990/2009, s. 55).

De Certeau taktik kavramını ötekinin alanında gerçekleşen hesaplı eylemler olarak tanımlar. Sıradan birey yabancı bir gücün yasaları tarafından yönetilen bu alanda kendi oyunu kurar (De Certeau, 1990/2009, s. 113). De Certeau’ya (1990/2009, s. 114) göre taktik *zayıfın sanatıdır* ve kurnazlık da onun bir bileşenidir. Gündelik iktidar ilişkilerini söylemler üzerinden analiz etmek dil ve iktidar arasındaki bağ sayesinde mümkündür (Gal, 1995, s. 407). Scott da de Certeau da dil kullanımının iktidar ilişkilerini analiz etmeye yarayan bir araç olduğu konusunda hemfikirdirler. Nitekim de Certeau (1990/2009: 96) iktidar ilişkilerinin tersyüz edildiği masallar ve hikâyelerdeki anlatıları sıradan bireyin “ütopik bir uzamda” kazandığı zaferler olarak görür ve hâkim düzene karşı bu silahların bireyi koruduğunu ileri sürer. Scott (1990/2014, s. 50) ise alt sınıfın halk kültürünün önemli bir parçasını oluşturan dedikodu, halk masalları, şarkılar, ritüeller ve örtmeceleri direnen aktörlerin kimliğini saklama işlevi gösteren bir kılık değiştirme ve anonimlik politikası olarak görmekte ve buna tabi grupların altpolitikası ismini vermektedir.

4. Hikâyenin Analizi

“Şeytan Tüyü” hikâyesi ana karakterin İç Anadolu ağzıyla konuşurulduğu, cümlelerin arasında okunduğu gibi yazılmış olan Almanca kelimelerin de yer aldığı bir metin özelliği göstermektedir. Hikâyede anlatılan kişiler ve olaylar mektubun içeriğini oluşturmaktadır (Detaylı bilgi için bkz. Özen, 2012). Bu hikâyede Ökkeş’in yazdığı mektup iktidar ilişkilerinin masaya yatırıldığı ve yerildiği bir uzam yaratmaktadır. Hikâyenin kahramanı kendisi gibi düzensiz göçmenlerin, yabancıların ve kayıt dışı istihdam edilenlerin kendini ev sahibi devletin denetimi ve gözetimi altında hissettiğine işaret etmektedir. Ancak ana karakter kendi ürettiği taktiklerle devlet iktidarının denetiminden kaçmayı bir şekilde başarmakta ve bunun yollarını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Göçmen bireyin gündelik yaşam mücadelesinde yerli - yabancı ayrımı egemen toplum ve azınlık toplumu arasında sınıfsal ayrılıkların hissedilmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte göçmen grupların toplumda homojen bir alt sınıf olmadıkları ve kendi içerisinde ayrıştıkları dikkat çekmektedir. Kaçak bir göçmen üzerinden örülen hikâyeyi kurgusal bir metin olarak nitelendirmek mümkün değildir, zira hikâye önemli toplumsal gerçekliklere parmak basarak kâh gerçekçi bir dille kâh hiciv ve ironiyle bir meseleyi anlatmaktadır. Nitekim yazarın hikâyeye ilgili demeçleri de yazarın göçmenlerin gündelik mücadelelerini sorunsallaştırdığını gösterir cinstendir. Göçmenlerin kendi içindeki çeşitlilik sadece etnik bir çeşitlilik değildir, aynı zamanda hukuki statü bakımından birbirinden farklılık göstermektedirler. Bu noktada göçmenleri Almanya vatandaşlığını kazanmış göçmenler, oturum iznine sahip olan yasal göçmenler, düzensiz göçmenler ve mülteciler gibi pek çok gruba ayırmak mümkündür. Almanya vatandaşlığını almış bir göçmen, süresiz oturum iznine sahip olana göre, süresiz oturum iznine

sahip olan süreli oturum iznine sahip olana göre ve düzenli bir göçmen düzensiz bir göçmene göre daha güçlü bir hukuki statüye sahiptir. Düzensiz göçmenler ve sığınmacılar göçmenler arasında içinde buldukları koşullar bakımından en dezavantajlı diyebileceğimiz kesimi oluşturmaktadır ve bu durum onları mevcut pozisyonlarını kötüleştirmeden ve risk almadan taktikler üretmeye ve zayıf olan konumlarını güçlendirmek için direnmeye yöneltmektedir.

Hikâyede göçmenin zayıf konumu Almanya'ya düzensiz yollarla göç eden Ökkeş'in kayıt dışı istihdamın bir parçası olmasıyla örneklenmiştir. Kaçak göçmen ifadesinin Almanca'daki karşılığı “Schwarzarbeiter” sözcüğüdür. “Schwarzarbeiter” sözcüğü Türkçe'ye motamot “kara işçi” olarak tercüme edilebilse de “schwarz” kelimesiyle başlayan tamlamalarda bu sözcüğün “kaçak” anlamını aldığı aşikârdır. Bu ifade düzensiz bir göçmen olma halini iyi özetler niteliktedir. İktidarın mikrofiziği kavramından yola çıkarak hikâyede tabiiyet ilişkilerinin toplumsal ilişkiler içerisinde kâh iş yerinde, kâh sokakta ve özel alanda inşa edildiği müşahede edilmektedir. Yazar iktidarın insan ilişkilerinin bütününe yayıldığına ve iş yerindeki hiyerarşik ilişkilerden kadın- erkek arasındaki iktidar ilişkisine, kamusal alandan özel alana varana dek nasıl farklı biçimler aldığına dikkat çekmektedir. İş yerindeki iktidar ilişkilerini toplumsal sınıflar perspektifinden soyutlamak mümkün değildir. Ancak gündelik yaşamın kendisi, iktidar olgusunun kurumlarla sınırlı olamayacağını göstermektedir. Bu anlamda her birey kendine göre zayıf konumda olan bir diğerine baskı uygular ve bir nevi gücü yeten yetene diyebileceğimiz bir durum ortaya çıkar: “Favrikada patron mayıstere çıkışır. Mayıster hıncını formenden alır. Formen ona gızar gelir seni haşlar. Sen ona gızarsan gidip evde gariya çemkirirsin. O da öfkesini oğlandan alır. Oğlan da gider güccük kızı pataklar” (Taner, 2013, s. 73). Hikâye özelinde benzer bir hiyerarşiler silsilesinde öteki olarak görülen ve çalışma hayatında baskı ve tahakkümü deneyimleyen ise görece zayıf pozisyonuyla göçmen işçidir. Hikâyedeki karakterler Almanya'da hayatta kalmanın bir yolunu bulmuş erkek bireylerdir ve aile yaşamı ve aile yaşamındaki iktidar ilişkileri hikâyeye konu edilmemiştir.

Göçmen gruplar içinde Almanya'ya ilk gidenler diğerlerine nazaran kıdemli kabul edilmekte ve daha deneyimli oldukları için kendilerini üstün görmektedir. Bu durumu Ökkeş; “Almanın içine hepinizden önce girmişim” (Taner, 2013, s. 71) şeklinde dile getirmektedir. Ökkeş bu ifadeyle gerek amca oğlundan gerek hikâyede bahsettiği diğer karakterlerden daha kıdemli bir göçmen olduğunu ve Almanya'nın toplumsal yapısını daha iyi tanıdığını vurgulamaktadır. Böylece onlardan daha deneyimli olduğu için kendini onlara öğüt verme makamında bulur. Gülten Dayıoğlu'nun Almanya'ya göçü konu alan bir hikâyesinde “Almanya kaldırımı çiğnemek” (Dayıoğlu, 2012, s. 48) tabiri kullanılmaktadır. Bu sözcük göç etme deneyiminin göçmenler tarafından bir itibar, bir statü meselesi olarak düşünüldüğünün ve anavatandaki hemşehrilere de üstünlük taslandığının bir göstergesidir. Göçmenler kendilerini sadece daha sonra göç eden tanıdıklarından değil aynı zamanda göçü deneyimlememiş hemşehrilere de üstün görmektedirler.

Nasıl ki bir yabancı için Almanya'da yaşam mücadelesi vermek bir itibar göstergesi ise Almanya'da tutunamayıp köye dönmek de kaçak göçmen Ökkeş'in gururuna yediremediği bir durumdur: “Amanın yapma gözünü seveyim Hidayet. Bu işte ölmek var dönmek yoh. Geri dönmek tükürdüğünü yalamak olur. Köyde elaleme irezil kepaze olmak olur” (Taner, 2013, s. 74). Ökkeş, köye döndüğü takdirde “Almanya kaldırımı çiğnemiş olmanın” getirdiği itibarın yerle yeksan olacağını düşünmektedir. O yüzden Almanya'dan sınır dışı edilmeden, mevcut durumunu korumak ve iyileştirmek suretiyle ürettiği taktikler, ötekinin, ev sahibi ülkenin kurumlarının ve yerli halkın alanında başvurduğu hile ve kurnazlıklar onun için vazgeçilmez hale gelir. Kendini toplumdaki dışlanmış hisseden ve öteki olarak görülen Hidayet'in yılmış ve vazgeçmiş ruhsal durumuna tepki olarak ona vazgeçmemeyi öğütlemektedir. Mektubunda kendi deneyimlerinden yola çıkarak onun da hayatta kalma yollarını bulması gerektiğine işaret eden öğütler vermektedir. Ökkeş'in kuzenine verdiği ilk öğüt zayıf konumuna rağmen başını dik

tutması ve temkinli olması, bir göçmen olarak önüne çıkan zorluklarda ve tehlikelerde kendini kollamasını bilmesi gerektiği yönündedir: “Başın hep yukarda gezecekmişin. Emme arada bir önünü gollayacaksın. Kuyu çukur felan varsa düşmemek için” (Taner, 2013, s. 71). Karakterlerin göçmen olarak zayıf bir konumda olmaları ev sahibi ülkedeki tehdit ve tehlikelere karşı uyanık olmalarını zorunlu kılmaktadır.

Ökkeş’in başvurduğu *taktikler ve gündelik direniş biçimleri* amca oğlu Hidayet’e yazdığı mektupta yer almakta, bu mektupla onun gözünü açmayı hedeflemektedir. Öyle veya böyle ev sahibi toplumda barınmanın, hayat sürmenin yolu *taktikler* üretmekten geçmektedir. *Taktikler* ise ortam ve bağlama göre çeşitlilik gösterir, ama *taktiklerin* zorunluluğu gerçeği değiştirmemektedir. Bununla birlikte hikâyede söylem olarak en sık karşımıza çıkan *taktik*, *kamusal senaryolarda* ortaya çıkan rıza gösterisi yani göstermelik itaattir. Göstermelik itaate işaret eden pasajlar aşağıda doğrudan alıntılanmıştır. Göstermelik itaat sıradan bireyin risk almadığı, gerçek düşüncelerini açığa vurmayarak iktidarın alanında bir rıza görüntüsü yaratmasına olanak tanıyan bir *taktiktir*. Ökkeş’in Hidayet’e yazdığı mektup kâh monolog kâh Hidayet’in yazdığı mektuba bir cevap içerdiği ölçüde diyalog niteliği taşımaktadır. Almanya’da yaşam koşulları arasında benzerlik bulunan göçmenlerin kendi aralarındaki *gizli senaryoları kamusal senaryolardan* dışlanan söylemlerin hâkim olduğu, devlet - birey ve yerli - yabancı arasındaki iktidar ilişkilerinin açığa vurulduğu gerçek düşüncelerin alanıdır. Nitekim bu mektupta da *gizli senaryo* anlatıları dikkat çekmektedir. Ökkeş’in mektubu muhalif ve yıkıcı söylemlerin açığa vurulduğu bir alan olma özelliği taşımaktadır.

Temkinli olmanın yolu ise yaşam tarzları çoğunluk toplumundan oldukça farklılık gösteren bir göçmen olarak içinde yaşadığı toplumun kültürünü, yaşam biçimini öğrenmesi ve toplumda göze batan bir unsur haline gelmemek için açıkça mücadele etmek yerine uyum göstermesi ve içinde bulunduğu topluma benzemeye çalışması, hiç değilse öyle görünmesidir. Ancak bu şekilde kendini gizlemesi ve akla uygun davranması mümkün olacaktır:

Yaprah gurdu neden yeşildir? Yaprahın rengini alıp göze batmamak için, aykırı düşüp yakalanmamak için. Madem buraya geldin, hırlaşmaya deel, uyuşmaya bakacaksın (...) Sen bunların dilini de, dinini de, adetini adabını da az buçuk öğren ki bak bakalım Alman didikleri ne mene bir gavurmuş. Neyi sever neyi sevmez. Velhasilim gumaşı neden dokulu imiş, bilesin. Bilesin ki gafanı ona göre işletesin (Taner, 2013, s. 72).

Geçimini Almanya’da sağlıyor olması nedeniyle Ökkeş, Alman devletinin ve Alman toplumunun toplumsal statü olarak kendilerinden çok güçlü olduğunu ve bu yüzden de “ayıya dayı demenin” bir diğer ifadeyle göstermelik itaatın mecburi bir *taktik* olduğunu savunmaktadır: “Madem ekmeğimiz onların elinde, göprüyü geçene gader ayıya dayı diyecez” (Taner, 2013, s. 74). Bu pasajda göstermelik itaat, uyum gösterme veya iktidar odaklarını tanıma ve otoritelerini kabul etme davranışının gerçek bir itaat olmadığı anlamına gelir.

Göstermelik itaati zorunlu kılan şey ise itaatın eksikliği halinde kişinin maruz kalacağı tehditlerdir ki Scott (1990/2014, s. 173) tehdit yeterince büyük olduğu takdirde *kamusal senaryoda* uyum ve itaat devam etse de gizli tepkinin artacağını savunur, çünkü iktidar ilişkileri açık ve gizli davranışlar arasında uçurum oluşturma gibi bir işleve sahiptir. Hikâyenin yazarına göre Almanya’da hayatta kalmaya çalışan bir göçmenin önünde iki seçenek belirmektedir: ya alttan alarak gündelik ilişkilerde haksızlığa ve dışlanmaya razı olmak ya da yasal boşlukları tespit ederek bu boşluklardan faydalanmak. Metnin ilerleyen kısımlarında da gördüğümüz üzere Ökkeş’in tercihi daha üretken bir *taktik* olarak beliren bu ikinci seçenektir, zira yasal olmayan statüsü kendisini bu seçeneğe itmiştir: “Burada galmanın da iki türlü olur. Ya boynun bükük, gaderine irazı olup alttan alacaksın. Ya da göbeğini gendin gesecek, yolunu gendin açacak, bir

durum muhasebesi yapacak, boşlukları görüp gediklerinden yararlanacaksın” (Taner, 2013, s. 74).

Ökkeş, Almanya’da yaşayan göçmenler için *taktik* üretmenin zorunluluk arz ettiğini anlatırken Almanya’da hayatta kalmayı, ekmeğini kazanmayı başarmış bir hemşehrisinden ve başka bir Türk göçmenden örnek verir. İlki köyünden Ömer isimli bir çocuktur ve Ökkeş gibi o da kaçak göçmendir. Kayıt dışı istihdam edilen bir göçmenin ise nereye giderse gitsin sömürüleceği aşikârdır. Ömer zengin bir Almanın tazısını gezdirerek para kazanmaya başlar, tazının peşinden koşarken öyle yorulmaktadır ki bir Türk spor eğitmeni Ömer’e koşu eğitimi vermeyi teklif eder. En nihayetinde Ömer ünlü bir spor kulübünde atlet olmuştur. Kurnaz davranan Ömer antrenmanlarını tazıyla yaparak hem oradan gelir elde etmekte hem de atlet olarak para kazanmaktadır. Almanya’da iyi koşullarda yaşamının yolunu bulmuş bir diğer örnek ise Karadenizli Temel’dir. Temel bankalardaki kurların iniş çıkışını takip edip kendisine para kazandıracak olan para birimlerini toplayarak zengin olmuştur (Taner, 2013, s. 75-76). Her iki örnek de gurbette yaşamın güvencesiz durumda olan göçmenleri uyanık ve kurnaz olmaya zorladığını ima etmektedir. Böylelikle göçmen karakterlerin başvurduğu ikinci önemli bir taktiği kurnazlık ve dümen çevirme olarak yorumlayabiliriz. *Zayıfın sanatını* ifade eden bu deneyimler Ökkeş’e göre Almanya’da itibarlı bir yaşamın anahtarıdır. Göçmen bireyler bu *taktikler* sayesinde *gizli senaryolarda*, dil pratiklerinde ve ötekinin alanında kurduğu oyunlar ve çevirdiği dümenlerle kendilerine dayatılan iktidarı el altından yıkmaktadırlar.

Hikâyenin kahramanı bir göçmenin egemen düzene hangi şekillerde direneceğini ana hatlarıyla aktardıktan sonra Almanya’da bir yabancı olarak nasıl sevilip sayıldığını, kaçak bir çalışan olmasına rağmen nasıl toplumdan dışlanmadığını kendi özel hayatına referans vererek anlatır. “Gafa işletince” Almanya’da “nasıl itibarlı” yaşanacağını örnekleyen Ökkeş, Almanya’da hayatını idame ettirebilmesini öncelikle ilginç bir şekilde şahsen sempatik bir insan oluşuna bağlar (Taner, 2013, s. 76). Ökkeş açık havada, hayvanat bahçesinin yakınındaki tren istasyonu civarında çalışmakta ve toplumun hiçbir kesimi tarafından dışlanmaya maruz kalmamaktadır. Uzunca bir müddet herkes tarafından nasıl sevildiğini anlattıktan sonra sadede gelir ve yaptığı işi açıklar: Ökkeş ayı postu giyerek isteyen insanlarla fotoğraf çekinmekte ve bu şekilde para kazanmaktadır. Tam da bu noktada hukuki statüsü gereği zayıf bir konumda olan Ökkeş’in Federal Almanya Cumhuriyeti’nin yasalarının ve kurallarının işlediği bir alanda sevinçli ve neşeli bir anlatımla nasıl da kendi göbeğini kendi kestiğine ve itibarlı bir şekilde yaşadığına ilişkin söylemlerinin taktiğe dönüştüğü gözlemlenmektedir. “Garnım tok ve de hele sırtım herkezinkinden pek. Gışın eyi de, ne var ki, yaz aylarında bu...ayı postunun içinde fazlaca terliyom.” (Taner, 2013, s. 80). Bu ifadeler ev sahibi ülkede hukuki statüden yoksun bir yasa dışı göçmenin oldukça dezavantajlı konumu ve sevinçli anlatımları arasındaki zıtlığa, yani insanın kendi içerisindeki tutarsızlıklarına dikkat çekmektedir.

Yaptığı iş düzensiz göçmen Ökkeş’i koruyan bir maske işlevi görür ve bu sayede polisten saklanmaya ihtiyaç duymaz. Kaçak göçmen olarak onu polisten ve devletin kanunları karşısında sınır dışı edilmekten koruyan şey bu ayı postudur ve ona göre *taktik* polisten köşe bucak saklanmak değil aksine kalabalık içinde anonim bir şekilde dolaşmaktır. Sıradan bireyin kimliğini gizlemesi, kılık değiştirmeyi sağlayan bir hayatta kalma aracına dönüşmekte ve böylelikle *zayıfın sanatı* “ütopik bir uzamda” zafer kazanmasına olanak tanımaktadır. “Bu gader aleni dolaşırım da Avsland polizayın aklına beni yahalamak gelmez. Niden? Çünkü polis sahlananı daha golay yakalar. Bir insan sahlı galmak istiyorsa ortaya çıkmalı. En bi galabalıkta dolaşmalıdır. Sahlandıkça yakalanırsın” (Taner, 2013, s. 76).

Kılık değiştirme sayesinde Ökkeş kendisine dayatılan iktidarı el altından yıkmakta, bu şekilde kaçak bir göçmene alan tanımayan egemen düzene karşı koymaktadır. Hikâye göçmenlerin gündelik direnişlerinin yanı sıra kaçak bir göçmenin gözünden Almanya’nın toplumsal yapısına

ilişkin birtakım çözümlenmeleri de içermekte ve çözümlenmeler yapılırken Almanya’nın yakın siyasi geçmişine de gönderme yapmaktadır. Alman insanının yabancılara karşı hoşgörü düzeyinin düşük olması hikâyede şu kelimelerle özetlenmektedir: “Söz misali, bunlar durduğu yerde mi böyle gaba ve hoyrat olmuşlar? İş yerinde olsun, Ubanda olsun, sokakta olsun neden hep yabancının gusurunu hoş görmez çemkirir dururlar. Bir insan ki hırçındır, bil ki bir guyrük acısı vardır” (Taner, 2013, s. 72).

Göçmenlerin *gizli senaryolarında* Alman toplumunun yabancı sevmezliği yukarıdaki tespitle gerçekçi bir zemine oturtulur ve alt sınıfın halk kültürü, dedikoduları arasında yer bulur. Alman Millî Marşı’nın “Deutschland Deutschland über alles”⁶ diye başlaması Alman toplumunun geçmişinde üstün ırk olduğuna ilişkin inancıyla ilişkilendirilir. Almanların söylem olarak millî marşlarına yansıyan kibri ve üstün ırkı temsil ettikleri fikrine karşın Türk İstiklal Marşı’nın “korkma” sözcüğüyle başlaması “yürekli” diye tabir edilen Türk milletinin kibirlenmeyi ayıp saymasına ve tevazuu sahibi olmasına bağlanmaktadır (Taner, 2013, s. 72). Her iki ülkenin millî marşı üzerinden Alman toplumunun ve Almanya’daki Türklerin toplumsal sınıflar anlamında nasıl birbirinden farklılaştıkları hikâyede ustaca işlenmektedir. Yazara göre üstün ırk düşüncesini yerle bir eden dönüm noktası ise İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanya’nın Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya tarafından işgal altına alınmasıdır: “Yedi düvel bir oldu, bunların burunlarını eyice bir yere sürttüler. Daş daş üstünde bırakmadılar şehirlerinde, köylerinde. Dört yıl işgal altında kaldı ülkeleri.” (Taner, 2013, s. 73).

Hikâyede Yahudilerin yerine konulan yeni ötekinin Türkler olduğu ve Almanya’ya çalışmak için gelen gurbetçilerin sahipsiz kaldığı vurgulanmaktadır. Zira Almanca fıkralarda da nasyonal sosyalizm döneminde Yahudileri hedef alan ırkçı söylemlerin yerini en büyük göçmen işçi grubunu oluşturan Türklerle ilgili söylemlerin aldığı bilimsel çalışmalarda da gözlemlenen bir husustur (Mora, 2009, s. 104). On iki yıl süren nasyonal sosyalist rejimin İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın yenilgisiyle birlikte çökmesi ve soykırıma ve türlü haksızlık ve işkencelere maruz kalan Yahudilere ödenen tazminatlar Almanya’yı ekonomik anlamda zora sokmuştur. Yazara göre Almanya’nın yeniden ayağa kalkmasıyla birlikte gerçekleşen Alman mucizesi misafir işçileri yeni bir “şamar oğlanı”na dönüştürmüştür (Taner, 2013, s. 73). Hikâyede çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkan husus ise egemen sınıf olarak görülen çoğunluk toplumunun taktığı maskedir. Yabancılara aynı merhameti göstermeyen çoğunluk toplumunun hayvanlarla ilgili hassasiyetlerini toplumun taktığı maskeler olarak tanımlamak mümkündür. “...İt gorkup şok oldu deyî göpek sinir gîliniğine götürüldü. Trafik durdu... Ötede yabancı bir işçi galdırma düşse gimse başını çevirip bakmaz. Hele kaççak ve de sigortasızsa rahatça ölebilir dirler” (Taner, 2013, s. 75).

Hikâyenin kahramanı Ökkeş mektubunda amca oğluna verdiği öğüdü kendi hayatında tatbik etmiş, Almanların neyi sevip neyi sevmediğinin çözümlenmesini yapmış ve itibar görmenin, toplumdan dışlanmamanın yolunu ayı postunda bulmuştur. Bundan dolayı da Türkiye’ye tatile giderken hem bu işi kaybetmemek hem de amca oğlunun moralini yükseltmek adına görevini bir aylığına ona devretmeyi teklif etmiştir. Bu kararda ayı postunun kaçak bir göçmen için anonimlik sağlıyor olması belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu noktada yasal boşluklardan faydalanmaktan başka düzensiz bir göçmenin sadece kurallara ve sosyal yapıya değil aynı zamanda bir yabancının yerli halktan göreceği muameleye karşı da direnmesi söz konusudur. Ayı postuyla yaya geçidinden geçerken trafik kurallarını ihlal ettiği halde polis kendisine ceza yazmadığını ve kendisine iltimas geçtiklerini övünerek anlatmaktadır ve neşeyle karışık olan bu anlatılar sıradan bireyin *taktiklerini* zafer olarak görmesiyle ilintilidir: “Düşün ki bunlar gendi cumhurreislerine bile ceza gesserler. Velhasilim, senin anlayacağın, benim burda aşırı itibarım ve de çok bi ayrıcalı durumum var.” (Taner, 2013, s. 80).

⁶ Hikâyede “Doçlan doçlan über alles” şeklinde konuşma üslubuyla yazılmıştır (bkz. Taner, 2013, s. 72).

Hikâyenin sonunda Demet Taner'in de belirttiği üzere ironi dozu yükselmektedir ve hikâyenin kahramanı dert yakınmayı geçip kinayeli bir anlatıma başvurur. Almanlarla geçinmenin formülünün ironik bir şekilde hayvan olmakla özellikle de Berlin Arması'nda yer aldığı için kıymetli görünen ayı kılığında mümkün olduğunu anlatmaktadır: “..Ayı olunca bunlarla daha bir eyi anlaşıyor insan..” (Taner, 2013, s. 81)

Yaptığı işle övünen Ökkeş'in gözünden Almanya'daki insan ilişkileri ve toplumsal düzene ilişkin gözlemler de aktarılmaktadır. Almanya'da trafik kurallarına oldukça önem verilmekte ve yaptırım gücü olan kanunlar herkes için geçerli olmaktadır. Disiplin, hayvanından insanına Almanya'daki bütün canlıların ruhuna işlemiş bir davranış şekli gibi resmedilmiştir: “Bunların göpekleri de bir başka türdür. Alamanlar gibi, Prusyalılar gibi, disiplinlidir. Nizama düzene uyar (...) Talim terbiye görmüş itlerdir hepsi” (Taner, 2013, s. 78).

Disiplin egemen düzeni karakterize eden bir davranış şekli iken kuralların ihlali sıradan bireye özgü bir davranışa dönüşür. Analiz edilen hikâyede ayak direme olarak niteleyebileceğimiz kural ihlali öncelikle yabancı bir devlete yasalara aykırı bir şekilde giriş yapmakla başlamış ve hedef ülkede kayıt dışı ekonomide çalışmakla devam etmiştir. Ayak direme, göstermelik itaat ve diğer taktikler hikâyenin ana kahramanının göç ettiği ülkede hayatını idame ettirmesine olanak tanıyan çeşitli direniş biçimleridir.

5. Sonuç

Türkiye kökenli bireylerin Almanya'ya göçü ve göçmenlerin Almanya'daki gündelik yaşam deneyimleri yalnızca bilimsel çalışmalara konu olmamış sanat eserlerinde ve edebî yazınlarda da yerini almıştır. Edebî eserler toplumların ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapısını ve tarihsel süreçlerini anlamaya imkân veren, toplumsal tarihin sanatsal söylemlerle bulunduğu bir uzam yaratmaktadır. Türk edebiyatında göçü ve göçmenin gündelik yaşamını kendi içindeki çelişkileri ve rasyonellikleri çerçevesinde ele alan edebî eserlerden biri de Haldun Taner'in “Şeytan Tüyü” hikâyesidir. Bu hikâye yazarın Alman toplumuna aşinalığı ve Almanya'daki Türkiye kökenli göçmen işçilerin yaşam sorunlarını dinlemesi sayesinde toplumun göçmenlere yaklaşımına ilişkin gözlemler anlamında ve göçmenlerin egemen düzene karşı ürettiği taktikler ve gündelik direniş biçimleri bağlamında zengin bir içeriğe sahiptir.

Çalışmada kaçak bir göçmenin gözünden Almanya'daki iktidar ilişkileri ve göçmenlerin iktidar yapıları karşısındaki gündelik direniş biçimleri ana karakterin Almanya'nın başka bir şehrinde yaşayan amcaoğluna yazdığı mektuptaki söylemler üzerinden analiz edilmiştir. Bu mektup göçmenlerin kamusal senaryolardan dışlanan söylemlerinin ortaya çıktığı bir gizli senaryo niteliği taşımaktadır. Sıradan bireyin, bu hikâyede Ökkeş'in ve Ökkeş gibi göçmenlerin, ev sahibi ülkedeki gündelik mücadeleleri sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji disiplinleri çerçevesinde Scott'ın gündelik direniş biçimleri ve de Certeau'nun taktik kavramlarından ilham alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Gündelik direniş biçimleri ve taktikler iktidar odakları karşısında açıkça meydan okuma anlamı taşımayan, sıradan bireylere görece güvenli bir alan ve anlık kazanımlar sağlayan gizli direniş yöntemleridir. Analiz yapılırken yazarın yaşamını konu alan biyografi ve belgesel gibi çalışmaların yanı sıra, yazarın Türk işçilerle ilgili köşe yazıları, hikâyenin basına yansımaları ve yazarla yapılan söyleşi de değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Hikâyede göçün düzensiz boyutuna değinilmiş ve yerli - yabancı nüfus arasındaki sınıfsal ilişki yoğun bir şekilde işlenmiştir. Hikâyenin kahramanı Ökkeş'in anlatıları düzensiz göçmenlerin Almanya'daki güvencesiz konumlarına işaret etmekte ve göçmenlerin zayıf konumda olmaları nedeniyle gündelik yaşamlarında bir takım hayatta kalma stratejileri üretmelerinin zorunlu olduğunu göstermektedir. Hikâyede ele alınan iktidar ilişkileri Foucault'nun iktidarın mikrofiziği kavramıyla örtüşen bir benzerlik göstermektedir. İş yerindeki hiyerarşik ilişkiler de kadın - erkek ilişkileri de iktidarın tek bir kaynağının olmadığını ve siyasi iktidarla sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır.

Almanya’ya amcaoğlundan daha önce göç etmiş olması Ökkeş’i deneyimli bir göçmen yapar ve bu sayede kendini göçmenlik deneyimini paylaşacak ve kuzenine öğütler verecek bir pozisyonda görür. Bir göçmenin Almanya’da içinde bulunduğu koşulları iyileştirmesi ve sınır dışı edilmeden korunaklı bir yaşam sürmesi açısından zorunlu olan *taktikler* şunlardır: göstermelik itaat, boşluklardan yararlanma, kurnazlık yani dümen çevirme, anonimlik ve kılık değiştirme. *Taktikler* bağlama göre farklılık gösterebilir, fakat *taktiklerin* sıradan birey için kaçınılmaz olduğu gerçeği değişmemektedir. Hikâyenin merkezinde duran *taktik* ise ayı postu giyerek geçimini kazanan Ökkeş için ‘anonimlik’dir. Zira Ökkeş bu sayede kaçak bir göçmen olarak devletin kanunlarının ve polisin kendisine dayattığı iktidarı el altından yıkmakta, kendisine alan tanımayan egemen düzene karşı koymaktadır. Mektubunda söz ettiği “ayrıcalıklı” durumunu neşeli anlatılarla birleştirmesi zayıfın ütopik bir uzamda zafer kazandığının işaretidir. Hikâyede Almanya’nın siyasi tarihi ve toplumun göçmenlere karşı yaklaşımına ilişkin gözlemlerin ironi ve mizaha başvurarak anlatıldığı dikkat çekmektedir. Yabancılara karşı insancıl bir yaklaşıma sahip olmayan çoğunluk toplumunun hayvansever geçinmesi yazara göre toplumun taktığı bir maskedir. Disiplin çoğunluk toplumunu karakterize eden bir davranış biçimi olarak açığa çıkarırken, kuralların ihlali sıradan bireye özgülenmektedir.

Haldun Taner, “Şeytan Tüyü” hikâyesinde edebiyatın sanatsal bir yazın olmaktan başka toplumsal meseleleri ele almak gibi bir işlevinin olduğunu göstermiştir. Hikâye bilhassa iki farklı ülkenin sosyal ve kültürel yapılarından etkilenen ve toplumsal düzeni kendi lehine işletmeye çalışan göçmenlerin ne tür stratejilerle hayatta kaldıklarını mizahi ve ironik bir şekilde işlemiştir. Ayrıca hikâyede ele alınan konular göçmenlerin toplumsal ilişkilerde iktidar ilişkilerinin pasif bir alıcısı konumunda olmadıklarını ve iktidar yapılarına karşı direndiklerini örneklemesi açısından değerlidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Taha Toros Arşivi, Haldun Taner: “Hâlâ ağır işçi gibi çalışıyorum”, TT. 515477.

Taha Toros Arşivi, Haldun Taner’in öyküsü Almanları sarstı, TT. 515496.

Telif Eserler

Akpınar Dellal, N. (2013). Die Darstellung von Deutschen in den Veröffentlichungen des türkischen Schriftstellers Haldun Taner. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (8), 39-52.

Aydın, Y. (2016). *The Germany- Turkey migration corridor: refitting policies for a transnational age*. Washington, DC: Migration Policy Institute.

Bayrak, Ö. ve Yaprak, T. (2013). Türk hikayeciliğinde Haldun Taner’in yeri ve kitaplarında yer almayan “Töhmet” adlı hikayesi. *Tarih Okulu Dergisi*, XV: 481- 498.

Chatterjee, P. (2006). *Mağdurların siyaseti*. (V. F. Bozçalı, Çev.). İstanbul: İletişim (Orijinal eserin yayın tarihi 2004).

Çelik, A. (2020). Michel Foucault ve iktidarın mikrofiziği. A. Aykotalp ve A. B. Certel (Ed.), *Siyaset biliminde güncel tartışmalar* içinde (ss. 67- 92). İstanbul: Efe Akademi.

Dayıoğlu, G. (2012). *Geriye dönenler*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

De Certeau, M. (2009). *Gündelik hayatın keşfi I: eylem, uygulama, üretim sanatları*. (L. Arslan Özcan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi (Orijinal eserin yayın tarihi 1990).

- Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı*. Erişim adresi: https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf.
- Eagleton, T. (2012). *Marksizm ve edebiyat eleştirisi*. (U. Özmakas, Çev.). İstanbul: İletişim (Orijinal eserin yayın tarihi 1976).
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality, volume I: an introduction*. (R. Hurley, Çev.). New York: Pantheon Books (Orijinal eserin yayın tarihi 1976).
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi (Orijinal eserin yayın tarihi 1975).
- Gal, S. (1995). Language and the “arts of resistance”. *Cultural Anthropology*, 10(3), 407- 424.
- Kaya, A. (2000). ‘*Sicher in Kreuzberg*’ Berlin’deki küçük İstanbul: diasporada kimliğin oluşumu. İstanbul: Büke Yayınları.
- Miyasoğlu, M. (1988). *Haldun Taner. Türk büyükleri dizisi: 98*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mora, N. (2009). *Alman kültüründe düşman imgesi*. Altkitap.
- Mortan, K. ve Sarfati, M. (2011). *Vatan olan gurbet: Almanya’ya işçi göçününün 50. yılı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özen, İ. (2012). Haldun Taner’in “Şeytan Tüyü” adlı hikayesi ve mektup tarzı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 100- 112.
- Pazarkaya, Y. (1977). *Oturma izni*. Ankara: Derinlik Yayınları.
- Prevezanos, K. (2011, Ekim 30). Turkish guest workers transformed German society. *Deutsche Welle*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/en/turkish-guest-workers-transformed-german-society/a-15489210>
- Scott, J. C. (1989). Everyday forms of resistance. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4(1), 33-62.
- Scott, J. C. (2014). *Tahakküm ve direniş sanatları: gizli senaryolar*. (A. Türker, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 1990).
- Sirkeci, İ. (2002). Revisiting the Turkish migration to Germany after forty years. *Siirtolaisuus-Migration*, 29 (2), 9-20.
- Şen, C. (2015). Haldun Taner’in Şeytan Tüyü öyküsünde; öznenin ötekinin arzusunu arzulama edimi ve/veya öteki tarafından kabul edilme isteği. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10 (12), 999-1024.
- Taner, D. (2015). *Haldun Taner 100 yaşında*. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=h-MR7jCEnc>.
- Taner, D. (2018). *Canlar ölesi değil: fotoğraflarla Haldun Taner’in yaşamöyküsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taner, H. (1984). *Düz yazıları- 2: Berlin mektupları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Taner, H. (2013). Şeytan tüyü. *Yalıda sabah* içinde (ss. 70-81). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tosun, N. (2015). Haldun Taner öykücülüğü ve Yalıda Sabah. Doğumunun Yüzüncü Yılında Haldun Taner [Özel Bölüm]. *Türk Dili*, 79- 82.

Vinthagen, S. ve Johansson, A. (2013). Everyday resistance: exploration of a concept and its theories. *Resistance Studies Magazine*, 1, 1-46.

Yetişkin, E. (2010). Post- kolonyal kavramlar üzerine notlar. Post Kolonyal Düşünce Özel Sayısı. *Toplumbilim*, 25, 15-20.